

25. *Шильдер-Шульднер Н.Ю.* Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы. – К., 1896. – С.10-11; *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С.20-21.
26. *Осадчий Т.И.* Указ. соч. – С.66.
27. *Савостьянов А.А.* Указ. соч. – С.87-90.
28. Там же. – С. 113.
29. КПМДА – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2983. – Арк. 85-104.
30. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1912. – Вып. V. Крестьянские плантации сахарной свеклы. – С.36.
31. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968. – С.57.
32. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С. 50-51.
33. *Лець-Запартович И.А.* Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №24. – С. 34-38.
34. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – К., 1930. – Т.ІІ. – С.15.
35. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 7. – Арк. 20-22.
36. *Рильський Р.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономическое отношение. – К., 1903. – С.24-25.
37. ЦДІАКУ. – Ф.442. – Оп.702. – Спр.22. – Арк. 3.
38. *Фролов В.И.* Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – С.2.

В.А.Дубінський

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (на матеріалах публіцистики 1905–1907 рр.)

На початку ХХ ст. М. Грушевський активно включився в обговорення шляхів реформування російського суспільства. У його ідеях важливе місце займала аграрна проблематика. І якщо до 1905 р. він працював переважно в культурно-просвітницькій сфері, то з початком революції поринув у вир громадсько-політичного життя. Це проявилось, насамперед, у його активній, плідній публіцистичній діяльності. Саме з цього часу, і саме завдяки

М. Грушевському, “українське питання” стає предметом обговорення представниками різних суспільно-політичних сил. Сутність цього питання, на нашу думку, визначалася не тільки національним аспектом, але й економічними відносинами, серед яких провідне місце займало аграрне питання.

У період революції було видано дві збірки статей вченого, в яких він звернув увагу на це “болюче” питання¹. Під час роботи І Державної Думи, коли в ній була створена Українська Парламентська Громада, М.Грушевський спеціально прибув зі Львова до Петербурга для надання допомоги в її діяльності. Так, він став організатором і ідейним натхненником її друкованого органу – часопису “Украинский вестник”. У ньому було опубліковано близько 20 статей М.Грушевського на різноманітну тематику. Також окремими виданнями виходять його публіцистичні твори, присвячені проблемам економічного, політичного й національного характеру².

Сьогодні творча спадщина М.С.Грушевського стала об’єктом глибокого вивчення й аналізу. Найбільше зробили в цьому відношенні Л.Винар, О.Домбровський, О.Пріцак, І.Колесник, Л.Зашкільняк, І.Гирич, В.Тельвак та інші. Однак публікацій, які б висвітлювали його доробок щодо вирішення аграрних проблем початку ХХ століття в Наддніпрянській Україні сьогодні немає. Характеристику публіцистики М.С.Грушевського зустрічаємо в статті Н.Щербак, однак вона присвячена з’ясуванню шляхів розв’язання національного питання в Російській імперії³. Тому у даній статті робиться спроба дослідити погляди М.Грушевського на вирішення аграрного питання в підросійській Україні, на основі використання його публіцистичної спадщини періоду першої російської революції.

М.С.Грушевський намагався пояснити усі негаразди, які стосувалися аграрних проблем та визначити основні шляхи їх подолання. Він вважав, що аграрне питання в Російській державі початку ХХ століття було чи не найважливішим: “... великий політичний і суспільний кризис Росії не приніс нічого важнішого понад земельне питання, як ставиться воно тепер. Нічого важливішого і більшого як з загально-російського, так і з спеціально українського становища”⁴. Тим більше, М.Грушевський називав аграрне питання “... тією віссю, навколо якої починає обертатися політична еволюція Росії...”⁵ і підкреслював, що його вирішення пов’язане з подальшими змінами політичного й національного характеру.

Більшість українських ліберальних діячів, до яких належав і М.Грушевський, вважали, що одна з причин гостроти аграрних відносин це малоземелля і безземелля селян. Він писав: “... Теперішнє жалюгідне становище українського народу, що населяє найбагатші області Росії й терпить хронічну потребу, і навіть голод, на своїй благословенній землі ... – страшенно

страждає від малоземелля при надлишку землі”⁶. Однак, на його думку, важливішою проблемою аграрних відносин початку ХХ століття є якість ведення селянами власного господарства⁷. Суттєвою в вирішенні земельного питання була також проблема черезсмужжя. “... Не казати вже про те, що свободні землі, які мали б бути передані в руки хліборобів, розложені дуже нерівномірно в різних місцевостях і краях, і вирівнянне сих ріжниць дало б дуже багато роботи й трудностей...”⁸, – зазначав М.С.Грушевський.

Невирішеність аграрного питання визначала пошук шляхів до його розв’язання. Одним із важливих аспектів якого була проблема розподілу земельної власності серед різних верств населення. М.Грушевський вважав, що необхідно прийняти закон “про примусове відчуження в інтересах землеробських класів всякого роду земельних надлишків, які виходять за межі володіння взагалі і тієї максимальної норми, яка буде встановлена для власників, які ведуть на своїй землі господарства власною працею і засобами”⁹. Ми бачимо, що він визначав шлях примусового переходу землі до селян, однак і допускав збереження поміщицької власності на землю, за умови ведення ними господарства. При цьому, “якщо відчуження здійснить у формі викупу, то претензії власників можуть розраховувати на можливе за даних умов задоволення, і таке розв’язання нинішніх стосунків з народом в очах усіх, хто усвідомлює теперішній стан справ власників, повинне з надлишком компенсувати неприємності та втрати, пов’язані з ліквідацією великого землеволодіння”¹⁰, тобто допускалася можливість подальшого уникнення конфлікту між поміщиками і селянами.

Слід також підкреслити, що усі заходи, спрямовані на вирішення аграрних проблем, на його думку, потрібно було проводити поступово і ненасильницькими методами. На шляху здійснення перетворень в аграрному секторі М.Грушевський виділяв такі заходи. Насамперед, на його думку, необхідно було перетворити поміщицькі господарства у громадські агрономічні установи. “Друге положення, яке має усі шанси на проведення і повинно бути проведено, полягає в тому, що відчужені землі утворюють земельні фонди, з якого землероби отримують в користування ділянки землі в відомій нормі”¹¹, – писав він. Третью складовою поступового розв’язання аграрного питання мало стати створення, обраних загальним голосуванням, місцевих комітетів. Основне призначення яких полягало б у здійсненні “... попередніх робіт, необхідних для проведення реформи (вимірювання земель, визначення земельних норм і надлишків)”¹², разом з тим, комітети, на думку М.Грушевського, мали корегувати земельні перетворення відповідно до місцевих умов.

Важливими заходами землевпорядкування, на думку М.Грушевського,

були також “... ліквідація дроблення і черезсмузжя селянських ділянок в деяких українських областях, які паралізують усякі успіхи селянського господарства та розселення селян по хуторам для збереження їх “трудової енергії”¹³.

Принциповим у вирішенні проблеми розподілу землі було питання права власності на відчужену землю. Як відомо, серед українських лібералів не було єдності щодо нього. Більшість із них вважала, що право власності на землю повинно визначатися лише правом користування нею, а сама земля повинна знаходитися в комунальній власності (органів місцевого самоврядування). М.Грушевський звертав увагу на історичні “звички населення до володіння на правах власності”, але разом з тим він стояв на позиції, що землю слід передавати у користування селянам. Це визначалося тим, що націоналізація землі, на його думку, пов’язана з перебудовою держави “на началах національно-територіальної і обласної автономії”, в умовах якої питаннями передачі землі у власність займаються місцеві й обласні комітети, які є безпосередніми власниками землі. І тому остаточно вирішувати питання власності на землю, для того щоб у перспективі не виникало суперечностей, слід після визначення компетенції місцевих комітетів у цьому напрямку. Отже у перспективі він допускав все ж передачу землі у власність селянам¹⁴.

Розв’язання питання розширення селянського землекористування, ліквідація черезсмузжя й інші заходи, пов’язані з поділом землі, на думку М.Грушевського, були вихідними пунктами аграрних перетворень. На його думку, в цих змінах передача землі селянам дала б “тільки хвилеву економічну підмогу хліборобській верстві”¹⁵. Подальший підйом селянського добробуту на пряму пов’язувався з переходом до раціональніших і інтенсивніших методів господарювання. М.Грушевський вважав, що збереження великих поміщицьких господарств повинно поступово привести до заміни їх агрономічними установами. Важливою умовою інтенсифікації сільського господарства мало стати “піднесення економічного і культурного рівня селянства”. А воно може бути досягнуто тільки на основі “... дуже пильного й енергійного проводу й помочи селянству в виді уліпшених і улукшених форм загальної освіти, розповсюдження відомостей фахових, господарських, розповсюдження взірцевих господарств, помочі й ініціативи в творенню нових галузей промислу й мануфактури”¹⁶. Він зазначав, що впровадження усіх цих заходів є одним із основних завдань економічної політики найближчого часу в Росії.

Великі сподівання покладалися, в період революції 1905–1907 рр., на представницький орган, утворити який пообіцяв царський уряд. 6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодавчої Думи.

На початку 1906 р. відбулися вибори до Думи. Депутати I Державної Думи від України створили окрему фракцію – Українську Парламентську Групаду. М.Грушевський, який активно допомагав в її діяльності, також звертав увагу на її роль у вирішенні різних питань суспільного життя в Російській імперії. Основне місце серед них займали – аграрне й національне, які, в жодному разі не можна було розмежовувати. Згідно ідей М.Грушевського розгляд принципів національно-територіальної автономії України можливий лише після обговорення аграрного питання, а здійснення аграрних перетворень необхідно проводити разом з децентралізацією державного устрою. “... І ніхто не заінтересований в її реалізації (земельної реформи. – В.Д.), так як народність українська. До мотивів загальнодемократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний. Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством”¹⁷ – писав він.

Враховуючи економічне становище Росії на початку XX ст., і особливо в аграрній сфері, М.Грушевський вважав, що Державна Дума “... повинна невідкладно вирішити, у крайньому разі те, що можна зараз вирішити в цьому питанні”¹⁸. На його думку, таким важливим рішенням мало стати прийняття загальнодержавного закону про передачу надлишків землі селянам, які самі на ній працюють. А безпосередньо питання розподілу землі й інші проблеми землевпорядкування слід вирішувати на місцях. “Роздроблення їх і переведення в деталі має бути передане в виборні місцеві комітети, з’єднані під автономічною організацією України”¹⁹, – зазначав науковець.

Важливими питаннями аграрних відносин, які також мала розглянути Державна Дума, повинні були стати: роз’яснення сутності націоналізації землі та права використання найманої праці в господарстві, організація “зрівняльного міжобласного землекористування”, роль держави в земельній ренті областей тощо.

Поряд із законами, що стосуються аграрних перетворень, М.Грушевський пропонував обов’язкове прийняття закону про автономію України. “Тому, один з перших основних законів нового порядку повинен встановити, як загальну норму, – самоуправління національних територій всюди, де відома національність є переважаючою”²⁰, – писав він.

Загалом М.Грушевський у публіцистиці періоду першої російської революції визначив не тільки причини аграрних проблем в Російській імперії початку XX ст., але й шляхи їх розв’язання. Визначальними між ними були: прийняття законів щодо відчуження надлишків поміщицької землі й передачі її селянам у встановленій нормі; збереження викупу як механізму переходу власності на землі; інтенсифікація сільського господарства; сіль-

ськогосподарська освіта селян. Вирішення аграрного питання науковець пов'язував із розв'язанням національного – кінцевою метою якого він бачив досягнення автономії України. Остаточне врегулювання аграрних і національних відносин на території України мало привести до відновлення історичної справедливості. "... Він – цей акт, повертає в національне надбання земельний капітал, вилучений з нього дезертирством вищих класів, урядовими секвестрами, "легальним" і нелегальним, насильницьким відчуженням земель з рук трудових українських мас, і звільняє ці останні від впливу і влади іншонародних власницьких елементів"²¹, – підсумовував М.Грушевський.

Примітки

1. *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907 // М. Грушевський. Твори у 50-ти томах. – Львів, 2002. – Серія "Суспільно-політичні твори" (1884-1907 рр.). – Т.1; *Його ж.* З Біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. – К., 1906.
2. *Його ж.* Украинство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906; *Його ж.* Национальный вопрос и автономия. – СПб., 1907.
3. *Щербак Н.* Про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.113-169.
4. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С.100.
5. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С.453.
6. *Його ж.* Украинство в России. – С.28.
7. *Його ж.* Питання дня // Український вестник. – 28 травня 1906. – №2. – С.78.
8. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С.102.
9. *Його ж.* Питання дня. – С.77.
10. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 449.
11. *Його ж.* Питання дня. – С.78.
12. Там же. – С. 79.
13. Там же. – С. 82.
14. Там же. – С. 81
15. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С. 107.
16. Там же.
17. Там же – с. 103-104.
18. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 448.
19. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С. 83.
20. *Його ж.* Национальный вопрос и автономия. – С. 10.
21. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 454.